

İbn Haldûn, “Hadis İlimleri”, el-Mukaddime

Hayati YILMAZ*

İbn Haldûn Doğu'da ve Batı'da ilk tarih filozofu, hatta sosyolojinin habercisi olarak tanınmıştır. Tunus'ta h. 732'de (m. 1332) doğan İbn Haldûn Hadramut'tan İspanya'ya göçmüş çok eski bir aileden geliyordu. İspanya'nın III. Ferdinand tarafından ele geçirilmesinden sonra ailesi Tunus'a sığınan İbn Haldûn, Kuzey Afrika'nın bu en önemli şehrinde doğdu. Tam ismi Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Bekr Muhammed b. Hasan olan İbn Haldûn, dolu dolu geçen verimli bir ömürden sonra 808/1406'da Kahire'de vefat etti.

Ölümünün altı yüzüncü yılı münasebetiyle UNESCO 2006'yı “İbn Haldûn Yılı” ilan etmiştir. Batılıların “Tunus'lu Büyük Bilge” olarak tanıdıkları İbn Haldûn, çoğunlukla “*Mukaddime*” adlı eseriyle hatırlanır. Aslında kendisi *Mukaddime* diye bir kitap kaleme almamıştır. Altı ana bölümden meydana gelen *el-İber* isimli büyük tarihinin, *Önsöz*, *Giriş* ve *Birinci bölümünden* oluşan kısmına *Mukaddime* denmektedir. *Mukaddime*, ismi bilinen ancak muhtevası üzerinde pek de fazla durulmayan bir kitaptır.

Çok yönlü bir ilim adamı olan, yani İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si onun bu özelliğini en güzel bir şekilde yansıtmaktadır. İlahiyattan müziğe, matematikten sosyolojiye kadar pek çok ilimdeki düşüncelerini ve yaklaşımlarını bu eserde görmek mümkündür. Bu arada o kitabının bir bölümünde çeşitli ilimleri tanıtmaya da çalışmıştır. Bu eserde ilimler anahatlarıyla işlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bir nevi ansiklopedik bir eser olması sebebiyle *Mukaddime*'de tanıtılmaya çalışılan her ilim dalına yeteri kadar yer ayrıldığını ve ele alındığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Hal böyle olunca bunlar arasında yer alan hadis bölümü de hem oldukça kısadır, hem de sadece belli bir takım konular etrafındaki bilgilerden oluşmaktadır.

İbn Haldûn, “*Altıncı Fasıl: Hadis İlimlerine Dair*”¹ başlığıyla tanıtmaya çalıştığı hadis ilmine, daha hadisin bir tarifini bile vermeden hadis ilimlerinin çeşitle-

rinden bahsederek başlamaktadır. Burada ilk olarak nâsih-mensûh ilmi sözkonusu edilmekte ve konunun sadece *ihtilafü'l-hadis* meselesindeki rolü üzerinde durulmaktadır. Buna göre tearuz halindeki hadislerin herhangi bir şekilde tevili mümkün değilse ve vürud tarihleri de biliniyorsa, sonraki hadis nâsihtir. Son derece zor olan bu bilimde İmam Şâfiî'nin derin vukufu vardır.

Daha sonra *senedin önemi*, *ravilerin durumu*, *hadis çeşitleri*, *tahammülü'l-ilm*, *râvi tabakaları* ve *metin tenkidinden* “kısaca” bahsedilmektedir. *Hicaz ve Irak mektepleri*, *tarihu'r-ruvat ilmi* ve *hadislerin sıhhat dereceleri*, belli özelliklerine temas edilerek anlatılmaktadır.

Hadis ilminin şerefi, meşhur muhaddislerden bazıları ve bu arada Malik b. Enes (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/819) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi önde gelen hadisçilerin ilmi mevkileri belirtildikten sonra, başlangıçta din ilminin sırf nakil olduğu; bu sebeple *rey ve kıyas metodlarının gelişmediğine* dikkat çekilmektedir. İbn Haldûn'un bu fikri o dönemde rivayete verilen önem açısından doğru olmakla birlikte, *rey* ve *kıyas*ın da kullanıldığı, hatta bazı imamların bu bakımdan tenkid bile edildikleri bilinmektedir. Bu durumda müellif sadece nakil ve rivayete verilen önemi dile getirmek istemiş olmalıdır.

Muvatta'dan ve bazı hadis kitaplarının genel bir takım özelliklerinden bahseden İbn Haldûn, daha sonra Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Tirmizî ve Nesâî'nin eserlerini tanıtmaktadır. Bu arada *Sahihayn'ın bütün sahih hadisleri toplamadığını*, başka eserlerde de sahih hadislerin bulunduğunu belirten müellif, *Sahihayn'ın* bugün bile çoğu zaman göz ardı edilen bu özelliğine dikkatleri çekmektedir. Bu beş eserin daha sonra yazılan hadis kitaplarına kaynaklık ettikleri ifade edilmekte, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i de, muhteva olarak tanıtılmaktadır.

Hadis ilminin çeşitli konularını oluşturan yukarıdaki meselelerden sonra, bunları ilk derleyip toparlayarak bir usul meydana getirenin Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014) olduğu belirtilmektedir. Bugünkü bilgilerimize göre ilk usul müellifinin Râmezhurmüzi (ö. 360/970) olduğu hatırlanırsa, ya İbn Haldûn'un bu konuda yeterli araştırma yapmadığı, ya da o dönemde Râmezhurmüzi'nin henüz tanınmadığı söylenebilir. Yine müellif İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *el-Mukaddime*'sini en meşhur usul eserlerinden biri olarak değerlendirmektedir ki, adı geçen eserin daha sonraki hemen bütün usul eserlerine kaynaklık ettiği dikkate alındığında, bu yerinde bir tesbit olarak kabul edilmelidir.

İbn Haldûn, “*çağımızda artık hadis rivayeti son bulmuştur; bütün hadisler kitaplara geçmiştir, mütekaddimûnun gözünden birşey kaçmamıştır ki ona müteahhirûn muttali olabilsin; dolayısıyla bugün ancak o eserler üzerinde çalışma-*

* Yrd.Doç.Dr., Sakarya Ü. İlahiyat F., hyilmaz@sakarya.edu.tr

¹ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, I-III, ; Aynı mlf., *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, I-III, İstanbul 1986, II, 470-483; Aynı mlf., *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, I-II, İstanbul 2004, II, 793-802. Süleyman Uludağ, hazırladığı tercümede *Mukaddime*'nin yazma nüshasından da istifade etmiş ve farklı yerleri ayrıca eklemiştir. Ancak çalışma bu haliyle bilgilerin tekrarlandığı ve yer yer karıştığı bir hale gelmiştir.

lar yapılabılır”, derken, hadis tarihinde “tehzib dönemi” diye isimlendirilen dönemi ifade etmiş olmaktadır. Günümüz hadis çalışmalarında da yapılanın hemen hemen bu olduğu göz önüne alınacak olursa, onun bu tesbiti yerinde sayılmalıdır.

Daha sonra bu çalışmalara örnek veren İbn Haldûn *Sahîh-i Buhârî*'yi şerhetmenin çok zor olduğunu ve bunun sebebini söylemektedir. İbn Battâl (ö. 449/1057), İbn Mühelleb [el-Mühelleb b. Ebi Sufra et-Temîmî (ö. 436/1044)?] ve İbnü't-Tîn şerhlerinin yetersizliğinden bahsederek, *Buhârî şerhinin ümmete borç olduğunu* vurgulamaktadır. Kendi zamanına kadar yazılmış olan Buhârî şerhleri içerisinde en genişinin Kirmani'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî* isimli şerhi olduğu ve İbn Haldûn'un da bunu görmüş olabileceği düşünülürse müellifin bu arzusuna hak vermemek mümkün değildir. Çünkü henüz İbn Hacer (ö. 852/1448), Aynî (ö. 855/1451) ve Kastallani (ö. 923/1517) şerhleri gibi en önde gelen şerhler yazılmamıştır.

Müslim'in Sahîh'ine Mağrib ulemasının çok önem verdiğini söyleyen İbn Haldûn, bunun sebebi olarak, *Sahîh-i Müslim'in tertibinin daha güzel olmasını ve Buhârî'nin, ta'lik olarak da olsa Sahîh'ine zayıf hadisler almak suretiyle kendi şartlarına uymamasına karşılık, Müslim'in Sahîh'inde bu tür hadislerin bulunmadığını* göstermektedir. Bu sebeplerden birincisi haklı olmakla birlikte ikincisi tartışmalıdır. Çünkü İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* mukaddimesinde gösterdiği üzere, Buhârî'deki *muallak hadislerin* hemen tamamı başka yerlerde *müsned* olarak rivayet edilmektedir. Üstelik bunlar Buhârî'nin *Sahîh*'inin asıl muhtevasından sayılmayıp, bab başlıklarında (terâcim) kullandığı rivayetlerdir.

Müslim şerhleri arasında Ma'zerî'nin (ö. 536/1141) *el-Mu'lim bi fevâidi Müslim*'ini, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *İkmâlü'l-Mu'lim*'ini ve Nevevî'nin (ö. 677/1277) *el-Minhâc*'ını sayan müellif, bu son şerhi mükemmel olarak nitelendirmektedir. Aradan geçen uzun yüzyılların İbn Haldûn'u haklı çıkardığı, *el-Minhâc*'in şöhretinin halen sürmesinden anlaşılmaktadır.

İbn Haldûn, *Sünen*'lerin ahkam hadislerini topladıkları için, bunlarda bulunan hadislerle ilgili şerhlerin daha çok fıkıh kitaplarında bulunduğunu söylemektedir. Sünen şerhleri sadece hadis ilmine has olan kısımları ele almaktadırlar. İbn Haldûn'un bu düşüncesi de kendi zamanı açısından doğrudur. Çünkü o zamana kadar yazılan muhtelif *Sünen* şerhleri arasında *Meâlimü's-sünen* ile *Ârizatü'l-ahvezî* bulunmaktadır. Bu konudaki daha geniş muhtevalı şerh çalışmaları ise İbn Haldûn'dan sonra kaleme alınmışlardır.

Müellif bütün hadislerin sahih, hasen, zayıf vs. olarak sıhhat durumlarının tesbit edildiğini; artık herhangi bir yolla bir hadisi sahih veya zayıf kabul etme imkanının kalmadığından bahsetmekte ve muhaddislerin bu konudaki yeterliliklerine, Buhârî'nin Bağdâd'a geldiğinde hadisçiler tarafından imtihan edildiğini ve bu sınavdan başarıyla çıktığını örnek olarak vermektedir. Ancak bu görüş tartışmaya açık bir konudur. Çünkü bütün hadislerin *tashihinde* alimler ittifak etmiş değillerdir. Bazılarının sahih dediği bir hadis, başka bir alime göre zayıf, hatta mevzu sayılabilmektedir. Mevzuât edebiyatında bir hadis etrafındaki ihtilaflar bunun en açık misalidir. Hakim'in *Sahîhayn'ın şartlarına uygundur* diye derlediği hadislerin bir kısmı Zehebi (ö. 748/1347) tarafından tenkid edilmiştir. Durum böyle olunca hadislerin sıhhati konusundaki tartışmaların sona ermeyeceği söylenebilir.

İbn Haldûn'un son bölümde ele aldığı konu müctehidlerin hadis ilmindeki seviyeleri ile alakalıdır. Buna muşahhas örnek olarak Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *17 kadar hadis rivayet ettiğinin söylendiğini, Muvatta'daki 300 kadar hadisin sahih olduğunu, buna karşılık Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde 50.000 hadisin ihticaca elverişli olduğunu* belirtmektedir. Ona göre, bu rakamlar arasındaki derin fark müctehidlerin hadisleri kabul etme şartlarındaki titizlik veya gevşeklikten kaynaklanmaktadır. Burada özellikle sözkonusu edilen müctehid Ebû Hanîfe'dir. Ebu Hanife'nin bu kadar az hadis rivayet ettiğinin söylenmesi tartışılmaya değer bir konudur. Ancak İbn Haldûn'un *Mukaddime'deki* savunması müctehidleri kurtaracak kadar güçlü sayılmaz. Üstelik kâil-i meçhul bir şekilde nakledilen bir sözü, doğruymuş gibi kabul ederek yapılan savunma ters sonuçlar da verebilmektedir. Nitekim İbn Haldûn'un izahlarına göre *Ebû Hanife'nin sıhhat şartları o kadar ağırdır ki ancak 17 hadise sahih diyebilmiştir*. Şu halde meseleye başka bir açıdan yaklaşmak gerekmektedir.

Evela, müctehidlerin hadis bilgilerinin farklı olmasını tabii karşılamak gerekmektedir.² Ebû Hanîfe ile Ahmed b. Hanbel arasındaki dönem farkı, devamlı gelişmekte olan hadis rivayetinin bu iki imamdaki tezahürünü gösterecek mahiyettedir. Bu zaman dilimi içerisinde hadislerin *tarikleri* çoğalmış ve öncükilerin malumu olmayan pek çok rivayet gündeme gelmiştir. Dolayısıyla imamların hadis bilgisi seviyelerinin farklılığı da normal olacaktır.

² Bu konuda bk. İbn Teymiyye, *Rafu'l-melâm an eimmeti'l-a'lâm* (Hayreddin Karaman, *İctihad, Taklid ve Teflik Üzerine Dört Risâle* içinde), İstanbul 1982, s. 31-90; Muhammed Avvâme, *İmamların Fikhi İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, trc. M. Hayri Kırbasoğlu, İstanbul 1988

İkinci olarak, bir insanın hadis bilgisini, onun rivayet ettiği hadis sayısıyla sınırlamak çok yanlış bir hüküm olur. Ebû Hanîfe hakkında kitaplarda söylenen “*kalilü'l-hadis*” ifadesinin “*kalilü't-tahdis*” şeklinde anlaşılması gerektiği açıktır. Şu açık ve net olarak söylenmelidir: Hadis bilmek ayrı şeydir, hadis rivayet etmek ayrı şeydir. Bu ikisinin arası ayrılmazsa eğer, mesela, çocukluk arkadaşı Hz. Muhammed’in peygamberliğini ilan ettiği ilk günden, irtihaline kadar yanından hiç ayrılmayan, hatta mağaradaki “iki kişiden biri” olan Hz. Ebû Bekir’in sünnet/hadis bilgisini, rivayet ettiği 142 adet hadisle sınırlandırmak gibi bir açmaza düşülecektir. Diğer bazı büyük sahabilerin de aynı durumda olduklarını söylemeye gerek yoktur. Benzer bir şekilde aynı tabirin (kalilü'l-hadis) İmam Şâfiî hakkında da kullanılmasının bir anlam ifade etmesi, bu yorumun kabul edilmesine bağlıdır.

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin hadis bilgisinden bahsedilirken, Zehebî'nin ona *Tezkiratü'l-huffâz*'ında yer vermesinin önemine de dikkat edilmelidir. Yani Zehebî'ye göre Ebû Hanîfe hadiste “hâfiz”dır.

Binaenaleyh bu ölçünün tutarsızlığı anlaşılınca, “az hadis biliyor” diye itham edilen ulemanın gerçek hadis bilgisini başka bir ölçüyle tartmak gerekecektir. Örnek olarak yine Ebû Hanîfe'yi alacak olursak, imamı olduğu mezhebin hadislerle olan kuvvetli bağı görmek için, bu konuda yazılan eserlere bir göz atmak yeterli olacaktır. *İmameyn*'den her birisinin kaleme aldıkları *Kitâbü'l-âsâr*'ların yanısıra bizzat Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *Müsned*'ler de bulunmaktadır. Ebü'l-Müeyyed el-Harizmî (ö. 655/1257) tarafından *Câmiu'l-mesaniid* adıyla onbeş tanesi biraraya getirilen bu “*Müsned*”ler de Ebû Hanîfe'nin hadis dağarcığını, belki de kısmen göstermektedir. Ona nisbet edilen “17 *Müsned*” ile, İbn Haldûn'un naklettiği “17 rivayet” rakamları arasında da muhtemelen bir münasebet vardır. Belki de bu “17 *müsned*” sözü “17 hadis” olarak anlaşılabilir. Son olarak Zafer Ahmed et-Tehânevî'nin, Hanefi mezhebinin hadis kaynaklarını göstermek gayesiyle de yazmış olduğu *İ'lâü's-sünen* isimli eseri bu konuda bir kanaat verecek mahiyetindedir.

Sonuç olarak kısaca söylemek gerekirse, yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde hadis ilminin çok sınırlı bir kısmını, spesifik olarak ele almıştır. Ana başlıklarıyla tanıtmaya çalıştığı *ulûmu'l-hadis*'ten bir kaç konu dışında, bazı muhaddisler ve hadis edebiyatıyla da ilgili kısa bilgiler vermiştir. Sırası geldikçe de önemli gördüğü bazı hadis meselelerinden ve çözümlerinden bahsetmiştir. İbn Haldûn'un verdiği bu bilgileri, kendi zamanı açısından ve eserinin metodu çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Aslında onun, hadis ilmini anahatlarıyla tanıtmaya ve yeterli misalleri vermesi

beklenirdi. Ancak yapmak istediği bu muydu? Bu bilinmediği için, sadece eserinde yazdıklarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre de İbn Haldûn'un bu çok değerli çalışmasında hadis ilmini yeterince tanıtılabildiğini söylemek zor gözükmemektedir.

Batı'da, Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri

Harald Motzki, Editör: Bülent Uçar, Hadisevi, İstanbul, 2006, 355 s.

*Bilal AKSOY**

Son iki asırdır İslami ilimler üzerinde Batılı araştırmacıların giderek yoğunlaşan bir çalışma içinde oldukları görülmektedir. Hadis ilmi, bu çalışmalardan fazlaca nasibini almaktadır. Batı'da yapılan bazı çalışmaların birçok Müslüman ilim adamının dikkatini çektiği, bu çalışmaları tenkit edenler yanında takdir edenlerin de bulunduğu bir vakıdır. Ancak Batı'da yapılan İslami ilimler üzerindeki çalışmalara yine Batı'dan bir bilim adamının tenkitten bulunması oldukça dikkat çekicidir. Motzki, Batı'daki hadis çalışmalarında takip edilen metodları, önkabulleri, ulaşılan sonuçları, bazı tekniklerle tenkit etmekte, onların zayıf ve güçlü yönlerini bilimsel tarzda ortaya koymaya çalışmaktadır.

Kitap, Motzki'nin Türkçe baskıya yazdığı önsözden sonra Editör'ün “Bazı Koordinatların Temellendirilmesine Yönelik Düşünceler” başlıklı Giriş yazısı ile başlamaktadır.

Editör bu kitapta Motzki'nin çalışmalarından bazılarını gerek tercüme ederek gerekse özetleyerek okuyucuya sunmaktadır. Editör, niçin Motzki'yi ve çalışmalarını tanıtmaya ihtiyacı hissettiğini gerekçeleriyle birlikte burada anlatmaktadır.

Birinci Bölüm'de, “İslam Hukuk Biliminin Başlangıcı: II./VIII. Yüzyılın Ortasına Kadar Mekke'deki Gelişimi” başlığı altında, İslam hukukunun ve biliminin klasik mezheplerin kuruluşundan önceki döneminin oluşumuyla ilgili, oryantalistlerin hangi kaynaklara dayanarak görüş serdettikleri ve kaynak seçiminin ve değerlendirmesinin onların teorilerine ve sunuşlarına nasıl tesir ettiği açıklanmaktadır.

Yine burada yazar tarafından, İslam hukukunun ne zaman, nerede, nasıl çıktığı konusunda Batılı İslam araştırmacılarının –Goldziher, Schacht gibi- yaptıkları çalışmalar hakkında bilgiler verilmektedir. Özellikle Goldziher'in takipçisi Schacht'ın temel görüşü olan “isnadların II. yüzyılın ilk dönemine ve I. yüzyıla

* Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi, Sakarya merkez vaizi.

ait bölümünün tümünden bilinçli bir uydurma faaliyetinin eseri olduğu” görüşünün ve genellemenin yanlış olduğu belirtilmektedir.

“Eski Araştırma” başlığı altında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam bilimi ve İslam hukukunun kaynağı ve hukuk biliminin klasik mezheplerin başına kadar olan dönemle ilgilenmelerinin nedeni olarak XIX. yüzyılın başında Avrupa’da dağınık halde bulunan el yazmalarının kataloglanması, listelenmesi ve bazı eserlerin edisyon ve baskılarının yapılması gösterilmektedir. Bu konuda ilk önemli çalışmanın Eduard Sachau tarafından yapıldığı ve onun İslam hukukunun kaynakları olarak Kuran, sünnet, sahabe icma’ı ve kıyası tespit ettiği anlatılmaktadır. Sachau’ya göre kıyas, Ashab-ı rey ve Ashab-ı hadis’in de ayrılma noktasıdır. Bu gelişme II. yüzyılın ortasından itibaren külli hukuk sistemlerinin hazırlanması bağlamında mezheplerin oluşumuna temel teşkil etmiştir.

“Yeni Araştırma” başlığı altında ise J. Schacht’ın “Origins of Muhammadan Jurisprudence”i üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır. Motzki’ye göre Schacht, hadislerin isnadları, ravi ve tarih bilgileri gibi konular yanında tespitlerinde ve metodunda da yetersizdir.

Burada ayrıca Schacht’ın çalışmasının etkilerine de temas edilmektedir. Gerek Batı’da gerekse doğuda büyük yankı uyandıran bu çalışmayı tenkit edenler olduğu gibi takdir edenlerin de oldukça fazla olduğu, ancak tenkitlerin yüzeysel ve çoğu kez bilimsel olmaktan uzak kaldığı dolayısıyla Schacht’ın takipçileri tarafından yeterince dikkate alınmadığı vurgulanmaktadır.

Schacht’ın tespitlerini ve argümanlarını kabul etmeyen veya argümanlarının yetersizliğini vurgulayan bu eleştiriler arasında özellikle A’zamî’nin çıkışı ele alınmaktadır. Genel olarak A’zamî, Schacht’ı yeterince anlayamamıştır. Eksik ve ikna etmekten uzak yorumlar getirmiştir. Ancak Motzki, A’zamî’nin, “Schacht’ın hadis ve isnada dair görüşlerinin, dolayısıyla tezinde kullandığı “e silentio” yönteminin çok cılız temeller üzerine oturduğu” eleştirisini yerinde ve ikna edici bir tespit olarak görmektedir.

Yazar, Schacht ve tezi hakkındaki değerlendirmelerden hareketle, Schacht’ın tenkitçilerinden çoğunun Müslüman olmasının, onların itirazlarının Schacht takipçileri tarafından yeterince ciddiye alınmamasına sebep olduğunu, dolayısıyla görüşlerin zıt ve uzlaşmaz bir şekilde ortada durduğunu bunun çözümünün de ufukta görünmediğini düşünmektedir.

Ancak yazar çözüm için bir kapı aralamaktadır. Çözüm, hicri 120’den önce fakih ve alimlere ait ya da onlarla ilgili güvenilirliği kesin olarak tespit edilebilen hukuki kaynak ya da biyografik materyal bulunmasına bağlıdır. Aksi takdirde

herkes 120 yılından önceki dönemle ilgili hukukun ve hukuk biliminin gelişmesi konusunda mevcut kaynaklara bakarak güvenilir bilgiye ulaşamayacak ya da tenkitsiz kaynak kullanma ithamına muhatap olacaktır.

İkinci Bölümde Motzki’nin 1989’da Hamburg üniversitesinde “Habilitation tezi” olarak kabul edilen, 1991’de basımı yapılan, Batı’da büyük ilgi görmesine karşın Türkiye’de fazla tanınmayan “İslam Hukuk Biliminin Başlangıcı: II./VIII. Yüzyılın Ortasına Kadar Mekke’deki Gelişimi” adlı çalışmasının Türkçe özeti sunulmaktadır. Hemen her çalışmada olduğu gibi bu çalışma hakkında da bazı eleştiriler yapılmış, ancak bu eleştiriler genelde cılız ve zayıf kalmıştır. Motzki bu çalışmasında, Goldziher, Schacht ve Juynboll gibi geçmiş ve çağdaş araştırmacılara doğrudan ve dolaylı ağır tenkitlerde bulunmuş, bunu yaparken de zengin ve sistemli kaynaklar kullanmıştır.

Üçüncü Bölüm, Motzki’nin, 9 Şubat 2001’de İslam araştırmaları profesörlüğüne tayini sırasında Nijmegen Katolik üniversitesi Felsefe Fakültesinde Hollanda’da olarak sunduğu “Rivayetlerin/İslami Haberlerin Tarihlendirilmesinde Metot” adlı çalışması yer almaktadır.

Bu sunumda Motzki, Hz. Peygamber’in hayatı veya İslam’ın ilk iki yüzyılıyla ilgili herhangi bir olay hakkındaki bir haberin tarihî açıdan güvenilir olup olmadığı veya ne kadar güvenilir olduğu sorusunu yani aktarılanla gerçekte vaki olan arasında bir fark bulunup bulunmadığı sorusunu sormakta ve bunun cevabını bulmaya çalışmaktadır. Kaynağa göre metodun değişmesi gerektiğini ifade eden Motzki, İslami haberlerin (hadislerin) tarihlendirilmesinde sıklıkla kullanılan yöntemleri sıralamakta ve bunları tenkit etmektedir.

Dördüncü Bölüm, Motzki’nin, “G.H.A. Juynboll’un ‘Nâfi’ the Mawla of Ibn ‘Umar, and his Position in Muslim Hadith Literature” adlı çalışmasına yaptığı bir tenkit denemesidir.

Burada İslami haberlerin ilk dönem İslam tarihinin inşası hususunda ne kadar gerçeklik değerinin olduğu sorusuna iki metotla cevap aranabileceğini söylemektedir: 1- Haberlerin doğruluk değerinin tespiti hususunda yapılan uğraşların tenkitle gözden geçirilmesi (Böylelikle temel dayanakların, metotların ve çıkarımların geçerli olup olmadığı sorusu cevaplanacaktır.) 2- Kaynakların yeniden araştırılması. Bu iki metottan hareketle İbn Ömer’in mevlası Nâfi’ bağlamında, hadislerin kaynaklık değeri incelenmektedir. Çalışmada ayrıca “İsnad analizinin teknik konseptleri ve metodik önkabulleri müşterek ravi ve onun tek ravili rivayet tariki”, “Nâfi’in hadis rivayetinde iddia edilen rolü: Nafi gerçek biri midir?”, “Juynboll’un bir Nâfi- İbn Ömer hadisinin isnad analizi” ve

“Rivayet tarihli metin analizinin sonuçları” gibi teknik konuların anlatıldığı başlıklar da yer almaktadır.

Beşinci Bölüm’de Motzki’nin “Der Fıqh des-Zühri: die Quellenproblematic” adlı İbn Şihab ez-Zühri’nin fıkhına yönelik bir kaynak tenkidi yer almaktadır. Bu çalışma Hadis Tetkikleri Dergisinde daha önce yayımlanmıştır. (UÜ Sosyal Bilimler Hadis Doktora öğrencisi Fatma Kızıl tarafından tercüme edilmiştir)

Sonuç bölümü ise editör Bülent Uçar’ın, Harald Motzki ile Hayatı, İlmi Kariyeri ve Fikirleri Üzerine yaptığı mülakata tahsis edilmiştir. Bu bölümde Motzki hayatını, kariyerini ve düşünce yapısını, kendisi anlatmakta olduğundan onu yakından tanımak isteyenler için çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kitapta ilk bakışta konuların/makalelerin sıralanışı arasında bir kopukluk olduğu fikri uyansa da editör, kısmen dipnotlarda verdiği bilgilerle bunu gidermeye çalışmıştır. Yoğun emek harcanarak oluşturulan bu çalışmayı Türkçe’ye kazandırdığı için Bülent Uçar’ı tebrik etmek gerekmektedir. Motzki’nin diğer çalışmalarının en yakın zamanda Türkçe’ye kazandırılması da son dönemde Batı’da yapılan hadis çalışmalarından haberdar olmak bakımından önemli bir kazanım olacaktır.

Geleneğin Altın Zinciri

(Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak İsnad)

Ayhan Tekineş, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, 328 s

*Zeynep YILDIRIR**

Bilgi ve tecrübe aktarımı insanlık tarihi boyunca sürmüştür. Aktarılan bilginin tarih içinde zaman ve mekândaki yolculuğu sürecinde asliyetini muhafaza etmesi, öğretim sürecinin kesintisiz olarak devamı ile mümkündür. Çünkü aktarılan bu bilgiler değerlerini ve otoritelerini asıllarına uygunluğu nispetinde alırlar. Bu bilgilere ulaştıracak yol ise kesintiye uğramadan geçmişten bugüne sürüp gelen isnad silsilesidir. Dinin tahrifattan korunması ve sahih bir şekilde intikal ettirilmesi bu mekanizmayla sağlanmıştır. Hadis ilmi, dolayısıyla isnad, İslam dinin tahrif edilmeden intikalinde önemli bir yere sahiptir. Geçmişle sahih bir bağ kurma isnad sistemiyle gerçekleşmiştir. Bu nedenle bazı muhaddisler isnadsız hadis öğrenmeyi merdivensiz çatıya çıkmaya benzetmişlerdir. İsnad yalnızca hadis âlimleri tarafından kullanılan bir metod değildir. İslam âlimleri

tefsir, siyer, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi diğer ilim dallarında da isnad sistemini kullanmışlar, isnad sisteminden geleneksel bilginin aktarımı yanında üretilen yeni bilgileri, eserleri intikal ettirmek ve bunları tahriften korumak için yaralanmışlardır. Bilgi aktarım yöntemi olarak önemli bir yere sahip olan isnad sistemi İslam ilim geleneğinin yaşayan yüzüdür. Ayhan Tekineş doçentlik çalışması olarak hazırladığı “Geleneğin Altın Zinciri” isimli eserinde bir bilgi aktarım metodu olan isnad sistemini incelemiş ve bu konuyu tarihi realiteyi ihmal etmeden kendi ortamı içinde tetkik etmeye çalışmıştır. Bir giriş, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşan eserin giriş kısmından başlayarak şunları söyleyebiliriz.

Tekineş, giriş bölümünde isnadla ilgili temel kavramları uzun tahliller yapmadan kısaca anlatmış, isnad kavramının üzerinde ayrıca durmuş ve İslam ilim geleneğinde isnadın yerini belirlemeye çalışmıştır. İsnad geleneğinin bazı kadim geleneklerde kullanımını vermiş, geleneksel aktarım metodu olan rivayet ile İslam’daki isnad metodunu karşılaştırmıştır. İsnad ve rivayet arasındaki farklardan bahsettikten sonra isnad sisteminin Müslümanlara has bir metod olduğuna dikkat çekmiştir. Daha sonra geçmişle sahih bir bağ kurmayı sağlayan isnad sisteminin muhaddisler nezdinde taşıdığı öneme kısaca değinmiştir. Bu sistemin diğer ilim dallarında da kullanıldığını ifade ettikten sonra muhaddislerin bu konuda daha hassas davrandığını vurgulamıştır. Bu bölümde isnadı bir bütün olarak ele aldıktan sonra bu bütünün temel parçaları olan ravi, rivayet ve metin unsurlarını diğer bölümlerde ayrı ayrı incelemiştir.

“Bir Bilgi Aktarım Sistemi: İsnad, Tarihçesi ve Gelişimi” adını taşıyan birinci bölümde, isminden de anlaşıldığı gibi isnadın tarihçesine, tarih içindeki gelişim sürecine, birçok ilmin yararlandığı bir metod olması hasebiyle “İslam ilimler tarihi” içindeki yerine ve diğer ilimlerle ilişkilerine temas edilmiştir. Geçmişten günümüze birçok toplumda uygulanan ve bir öğretim metodu olan isnad sisteminin kökeninin cahiliye dönemine dayandığını tespit eden yazar, isnada farklı medeniyet havzalarında köken aramanın isabetli olmadığı görüşündedir. Asr-ı Saadette de dinin insanları doğruluk konusunda yönlendirmesinin, şahitlik kurumunun Kur’an’ın öğrenim ve öğretim metotlarının etkisiyle isnadın entellektüel zemininin hazır olduğunu belirten yazar bu zeminin gerçekliğini Sahabe ve Tabiun dönemlerinden örnekler vererek açıklamıştır. İsnad sisteminin yerleşmesi ve kurumlaşması ile isnad eksenli hadis ashabı denilen toplumsal bir grubun ortaya çıktığı sonucuna varmıştır.

Kitaba adını veren “Altın Zincir: Raviler” başlığını taşıyan ikinci bölümde isnadın üç unsurundan biri olan ravi konusu incelenmiştir. Ravi rivayet sisteminin temel unsurudur. Rivayet, ilmi bir faaliyettir. Hadis rivayeti ise; dini hassasiyetle

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Yüksek Lisans öğrencisi

gerçekleştirilen ilmi bir faaliyettir. “Vahyin ilk muhatapları” dini diğer kuşaklara aktarmadaki samimi gayretleriyle adeta dini koruyan muhafızlar olmuşlardır. İlk nesil iman ettikleri hakikatleri sonraki kuşaklara doğrudan ulaştırmak için hayatlarını hadislerin araştırılmasına adayan ilim gönüllüleridir. Hadisleri daha öğrenirken öğretmek amacıyla öğrenmişler ve bu bilgileri sonraki kuşaklara aktarmak için talebeler yetiştirmişlerdir. Kuşaklara aktarılan bu geleneksel bilgi, insan merkezli bir aktarım sistemine dayandığı için tahriften korunması ilk neslin ahlakî ve ilmi seviyesine bağlıdır. Bilginin asla uygun aktarılması için rivayet sisteminin temel unsuru olan ravinin kimliği, ahlakî ve ilmî seviyesi önem arz etmektedir. Yazar bu bölümde rical ilmine ve arşiv niteliğindeki ravi biyografilerine değindikten sonra bir ravide olması gereken niteliklere yer vermiş ve ravinin sosyal statüsü üzerinde durmuştur. Ravilerin idareciler ve halk arasındaki itibarına vurgu yaparak raviler hakkında bilgi toplamanın kolaylığını ve bu bilgilerin denetlenebilirliğini göstermeye çalışmıştır.

Yazar, “Bilgi Aktarım Usûlü: Rivayet” adını taşıyan üçüncü bölümü, İslam’ın ilk yüzyıllarında yoğun ve yaygın şekilde uygulanmış bir eğitim metodu olan rivayet konusuna tahsis etmiştir. Bilginin sözlü ve yazılı olarak sonraki kuşaklara aktarımı demek olan rivayet geçmişte birçok kadim kültürde uygulanmıştır. İslam ümmetine has bir metot olan isnad ise diğer kültürlerdeki bilgi aktarım yöntemlerinden ve rivayet geleneklerinden farklıdır. İsnad, İslam geleneğinin yaşayan yüzüdür. İsnadın zamanı Sahabeyle başlar ve zamanımıza doğru akıp gelir. Hazreti Âdem’den bu yana İslam ümmeti dışında hiçbir ümmetin peygamberlerinin (a.s.) mirası günümüze aslına uygun bir şekilde intikal edememiştir. Muhaddisler, rical ilmi ve isnad sistemi sayesinde İslam ümmetinin hafızası olmuşlar ve bilginin sahih bir şekilde intikalini temin etmişlerdir. Hadis rivayeti belirli bir zaman dilimi ve coğrafi bölgede yapılmış ilmî bir faaliyettir. Bu bölümde ayrıca, rivayette zaman ve mekân kavramları üzerinde durularak rivayet sisteminin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Ayrıca haberlerin aktarım ve intikalinin nasıl gerçekleştiğini, bilginin intikali sırasındaki iletişim kopuklukları ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur.

İslam ümmetine has olan isnad metodu birçok Batılı araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bu sistemi kendi kültürleriyle karşılaştırarak anlamaya çalıştıkları için bazı açmazlara düşmüşler ve isnadı kendi otantikliği içinde tedkik edememişlerdir. Ayrıca isnadı şüpheli hale getirerek İslam kaynaklarının bütününe şüpheli hale getirecek bir takım “maksatlı iddialar” ortaya atmışlardır. Bu iddialar; ‘ravinin gerçekliği’, ‘raviler arası bağın güvenilirliği’ ve ‘isnad-metin arasındaki bağın güvenilirliği’dir. Bu şüpheler isnad mekanizmasının işleyişini bilmeyen

günümüz insanının da zihnini kurcalayan sorulardır. Yazar “İsnad-Metin İlişkisi” adı altında işlediği dördüncü bölümde bu soruların üzerinde durmuş, metin-isnad arasındaki bağı analiz etmiş ve konuyu anlaşılır kılmak için konuyla ilgili tipik örnekler seçmiştir. Ayrıca hadis metinlerinin nasıl rivayet edildiği, muhaddislerin metin-isnad bağlantısını denetlemede yararlandıkları metotlar ve bu bağlantının hangi durumlarda, nasıl meydana gelebileceği konuları yine örnekler verilerek açıklanmıştır. Yazar bu bölümün sonunda isnad -metin sisteminin ne kadar sistematik işlediğini göstererek isnadda tahrif yapmanın veya dilediği sözü rahatça rivayet etmenin teoride mümkünmüş gibi görünse de pratikte bu tür rivayetleri muhaddislere sahih bir hadismiş gibi kabul ettirmenin imkânsız olduğu sonucuna varmıştır.

Sonuç kısmında yazar, incelediği her bölümü özetler nitelikte bilgiler verdikten sonra ele aldığı konulara dair tespitlerine yer vermiştir. Hasımlarının sözlerini bile tahrif etmeden olduğu gibi nakletme mantığıyla yüzyıllar boyu güvenle kullanılan isnad sisteminin sahabe devrinde başlayarak gelişimini tamamlayıp mükemmelleşinceye kadar geçirdiği aşamaları vererek isnadlı hadis rivayetinin basit bir derlemecilik faaliyeti olmadığı, bu konuda alimlerin canlı bir arşiv vazifesi görerek ravi eksenli bir bilgi aktarım metodunu kurumsallaştırdığı, İslam coğrafyasının dört bir yanına hadisler ve ravilerle ilgili bilgi toplama maksadıyla yapılan yolculukların, dinî ilimlerin tedvin edilmesinde son derece önemli olduğu ve bu ilmi faaliyetlerin basit bir “hadis hareketi” olarak nitelendirilemeyeceği, muhaddislerin sadece bir bilgi aracı olmadığı, aynı zamanda onların, rivayetleri denetleyen münekkitler olduğu yazarın vardığı tespitlerden bazılarıdır.

Tekineş, eserinde ele aldığı konuları etraflıca incelemiştir. Her bölümün başında konuyla ilgili bir ibare vererek okuyucunun zihninde genel bir kanaat oluşmasını sağlamıştır. Yüz yetmiş üç kaynaktan yararlanarak hazırlanan eserde dipnotlarda bu kaynaklara referans vermenin dışında, kısaca değinilen bilgilerle ilgili ayrıntılar, müsteşriklerin bazı iddialarına cevap niteliğinde bilgiler ve yazarın konuyla ilgili değerlendirmeleri verilmiştir. Yazar ayrıca isnad sisteminin olması gerektiği konusundan çok nasıl işlediğini tasvir etmiş, bunun gerçeğe uygunluğunu göstermek için konuyla ilgili örnekler vermiştir. Bu bilgiler ve örnekler müsteşriklerin ortaya attığı iddiaların teoriden ibaret olduğunu göstermiş ve günümüz insanının zihninde uyanan şüphelerin ortadan kalkmasını sağlamıştır.

Rivayet basit bir bilgi aktarım yolu değildir. Rivayet dini hislerle ve Allah Resulü’nün “Burada hazır olup dinleyenler, burada olmayanlara bildirsınler.”

emrinin şuuruyla yapılan bilinçli, sistemli ve ilmî bir faaliyettir. Bu eser, bazen rahatlıkla tenkit edebildiğimiz rivayetlerin saadet asrından itibaren dini hassasiyet ve samimiyetle dinimizi bize güvenilir yollarla intikal ettiren muhaddislerin bu yolda gösterdikleri çabaların anlaşılması bakımından yararlı olacaktır. İsnadın kökeni, hadislerin günümüze aktarımı ile ilgili tartışmalar dikkate alındığında eserin, özelde hadis ilmine, genelde İslamî ilimlere önemli bir katkısı olduğunda şüphe yoktur. Büyük bir gayret ve yoğun bir çalışmanın ürünü olan bu eserin, o dönemde yapılan faaliyetlerin bize asla uygun şekilde aktarılması bakımından aynı bilinçle kaleme alınmıştır.

Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi

Tevfik Yücedoğru, Emin Yayınları, Bursa 2006, XI+205 s.

Kadir GÖMBEYAZ³

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Tevfik Yücedoğru tarafından kaleme alınan *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi* isimli eser, yazarın da belirttiği üzere, Türkiye'de konusu İbn Küllâb ve Küllâbiye olan ilk eserdir. Ehl-i Sünnet kelâmının öncülerinden biri olarak kabul edilen, gerek metodolojik gerekse itikâdî görüşler noktasında İmâm Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve Eş'arilik üzerinde önemli etkileri bulunan İbn Küllâb (240/854 ?), bu özellikleriyle önemli bir şahsiyet olmasına rağmen, elimize ulaşan herhangi bir eserin bulunmayışı yanında kaynaklarda da hayatı ve görüşleri hakkında pek fazla bilginin kaydedilmemiş olması nedeniyle pek tanınmamıştır. Çalışmanın girişinde yazar, yıllar boyu yapmış olduğu okumaların neticesinde İbn Küllâb ve mezhebi hakkında doğrudan yapılmış bir çalışmanın olmadığını görmekten duyduğu şaşkınlığı ve bu durumun aynı zamanda ilgisini celbettiğini ifade eder. Böyle bir çalışmayı, Ehl-i Sünnet'in derinlerdeki temel dayanaklarının tespiti açısından gerekli bulunduğunu ve bunun bir kitap düzeyinde ele alınmasının faydalı olacağı inancıyla kaleme aldığını dile getirir. Yazarın temel amacı, İbn Küllâb'ın kelâmî görüşlerini doğru bir şekilde tespit etmek ve kelâm ilmine yapmış olduğu katkıları belirlemektir.

İbn Küllâb'ın gerek kendisi gerekse itikâdî görüşleri hakkında bir araştırma yapmak birtakım güçlükleri göze almak demektir. Zira yazarın da altını çizdiği gibi, İbn Küllâb'ın kelâmî görüşlerini olduğu gibi tespit etmek son derece güç bir

iştir. Çünkü görüşlerini kendi kaleminden okuyabileceğimiz elimize ulaşmış bir eseri yoktur. Ona nispet edilen görüşleri ihtiva eden eserlerde ise, kısıtlı aktarımlar yer almaktadır ve bu eserlerin çoğu, İbn Küllâb'dan uzun yıllar hatta asırlar sonra kaleme alınmıştır. Dahası görüşlerini nakledenlerin İbn Küllâb'a karşı takındıkları tavır da onun görüşlerinin olduğu gibi tespitini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, görüşlerini kendi lafızlarından yansıtma anlamındaki inşâ, çalışmanın imkân sınırlarının dışındadır. Geriye geniş bir literatür taraması ve bu literatür içerisinde İbn Küllâb ile ilgili satırların tespit edilmesi kalmaktadır ki, bu durum araştırmacıları konuya eğilmekten alıkoyan sebeplerin başında gelmektedir. Bu nedenle böyle bir çalışma hem çok zahmetli olmakta hem de bu zahmete eşdeğer bir hasıla elde edememenin burukluğunu yaşatmaktadır. Nitekim İbn Küllâb ve Küllâbiye ile ilgili çalışmalar ya çok sınırlı kalmış ve akademik yeterlilikten uzak olmuştur ya da çeşitli konularda yazılmış kitapların belli sahifelerine sıkıştırılmış durumdadır yahut da makale düzeyinde kalmıştır.

Her ne kadar klasik kelâm literatüründe, İbn Küllâb'a az da olsa yer veren kaynaklar geniş bir yelpazeyi oluştursa da, doğrudan onun görüşlerinin ele alındığı eserler oldukça sınırlıdır. Bu konuda ilk ve en önemli kaynak, İbn Küllâb'dan yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan İmâm Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn* adlı mezheplere dair eseridir. Bu eserde İbn Küllâb, müellifin tespit ettiği on ana fırkadan biri olan Küllâbiye mezhebinin kurucusu olarak takdim edilir. Ayrıca Eş'arî, yeri geldikçe İbn Küllâb için özel pasajlar açarak görüşlerini nakleder. Buradan hareketle Eş'arî'nin *Makâlât'*ını, İbn Küllâb'ın görüşlerine dair çalışmaların temel kaynağı olarak değerlendirmek mümkündür. Eş'arî'den sonra onun kadar olmasa da İbn Küllâb'ın ve Küllâbiye'nin görüşlerinden bahseden İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Şehristânî, İbn Teymiyye, sapkınlığını gösterme gaye ve gayreti içinde olmakla birlikte Kâdî Abdülcebbar gibi sınırlı sayıda müellif mevcuttur. Yazar, söz konusu klasik kaynakların dışında, çağdaş araştırmacıların konuyla ilgili pasajlar içeren eserleriyle, biri Medine'de diğeri de Kâhire'de yapılmış bir yüksek lisans ve bir de doktora çalışmasının yanı sıra ülkemizde de konuya dair yazılmış iki makaleyi zikreder.

Eser bir giriş, üç ana bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş'te genel hatlarıyla konu hakkında yapılmış ve yapılmakta olan çalışmalardan ulaşılabilenler kısaca tanıtılmış; I. Bölüm'de, İbn Küllâb'ın yaşadığı asırdaki İslâm aleminin siyâsî ve ilmî durumu, İbn Küllâb'ın hayatı ve eserleri, hocaları ve talebeleri, kelâm ilmi ve tarihindeki yeri ve önemi ile çağının en önemli olaylarından biri olan *mihne* hadisesi karşısındaki tavrı ele alınmıştır. II. Bölüm'de, kelâmî görüş-

³ Arş. Gör., Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

leri ele alınmış, bu bağlamda döneminin kelâm kitaplarında ele alınan ve problem olarak tartışılan konulara göre sırasıyla âlem, Allah ve Allah'ın zâtî, fiilî ve haberî sıfatları, kelâm ve kelâmullah, rü'yetullah, muvâfât, kader, kebîre, iman ve mukallidin imanı konularındaki görüşleri tespiti çalışılmıştır. III. Bölüm'de ise, İbn Küllâb'dan sonra fikirleri ve itikâdî görüşleri etrafında oluşmuş bir mezhep ile kendisinden etkilenmiş bir âlim ve topluluk olup olmadığı araştırılmış; özellikle kurucusu olarak kendisine nispet edilen Küllâbiyye mezhebinin ortaya çıktığı coğrafya ile bu mezhebin bazı kaynaklarda ele alınış biçimi, İbn Küllâb ve mezhebinin itikâdî görüşlerinin kendisinden sonra hangi mezheplerde, nerede ve ne şekilde sürdürüldüğü incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca, Ehl-i Sünnet mezhebinin oluşmasında İbn Küllâb'ın etkisinin bilinmesi için 3. hicrî asırdaki ilmî birikim irdelenmiş, Küllâbiyye'nin Selef, Mürchie, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ile olan bağlantıları araştırılmıştır.

İbn Küllâb'ın hayatı hakkında pek fazla bilgi olmadığını; ne zaman doğduğunu, nerede ve ne zaman defnedildiğinin bilinmediğini, ayrıca günümüze ulaşan bir eserinin de bulunmadığını söylemiştik. Yazara göre bunun temel sebebi, *mihne* sonrası iktidarı ele geçiren Hanbelîlerin Mu'tezile'ye ve onun tesis ettiği kelâm ilmine yönelik düşmanca politikasıdır. Her ne kadar Mu'tezile'ye muhâlif ve selef ulemasının görüşlerini benimsemiş de olsa, onun, itikâdî prensipleri aklî istidlâllerle temellendirmesi, yani kelâm yapması Hanbelî öfkeden nasibini almasına sebep olmuştur. Yazar, İbn Küllâb'ın eserlerinin günümüze ulaşmamasının sebebi olarak bu durumu öngörse de, ileri sürülecek farklı gerekçelerin de tartışmaya açık olduğunu belirtir.

Yazar, İbn Küllâb'ın görüşlerinin ikinci derecedeki kaynaklardan öğrenilmesinin iki yönlü zorluğundan bahseder: Birincisi, görüşlerinin bu kaynaklarda kırılmaya uğraması; ikincisi de, genel düşünce sistemine uygun olmayan birtakım görüşlerin muhalifleri tarafından kasıtlı biçimde çarpıtılarak nakledilmesidir. Nitekim o, bazı kaynaklar tarafından, İslâm dinini tahrip etmek isteyen gizli bir Hıristiyan veya bir misyonerdir.

Yazara göre, İbn Küllâb, Mu'tezilî düşünce karşısında tutunmasını bilen, bir mezhep tesis edebilecek güçte olan, kelâm tarihinin nadide isimlerinden biridir. Böylesi şahısların şansları yanında şanssızlıkları da olagelmıştır. Onun şansı, iktidardaki baskın Mu'tezilî anlayışa rağmen bir mezhep temeli atabilmesi; şanssızlığı ise, yaptığı işin ehemmiyetinin daha sonra öncülüğünü yürüteceği Sünnî kelâm mensupları tarafından takdir edilmemiş olmasıdır.

İbn Küllâb, itikâdî esasların savunulmasında Mu'tezile'nin elinde ortaya çıkan kelâm metoduna razı olan, aynı görüşleri paylaştığı selef ulemasının aksine,

kelâmı ötekinin yaptığı bid'at davranış ve fikir üretimi olmaktan kurtaran bir kelâmcıdır. O, çağının baskın anlayışına (Mu'tezile) karşı duran, geleneğe ivme kazandıran İslâm düşünce tarihinin ender cesur âlimlerindedir. Onun düşünce sistemi, yetersiz gördüğü selef anlayışının takviye edilmesi ile pervâsız gördüğü Mu'tezile anlayışının törpülenmesinden oluşmuştur. Onun yapmak istediği, mevcut olan fikirlerin sunduğu imkanlardan yararlanarak ifrat ve tefrite sapmaksızın özgün bir fikir elde etmek ve bunu yaparken de kulak tırmalayıcı unsurlara sistemi içinde yer vermemektir. Ancak onun bu tavrı, her iki ekol tarafından da kabul görmemiş ve kendisi hiçbirine de yaranamamıştır. Mesela o, kelâm sıfatına dair görüşüyle "Kur'an mahluktur" diyen Mu'tezile ile "Kur'an mahluk değildir" diyen selef arasındaki tartışmalardan sıyrılmayı başarmakla birlikte, her iki fırkanın da hiddetine hatta hakaretlerine maruz kalmıştır. O ve mezhebi, sadece bir Mu'tezile muhalifi ve bir tepki mezhebi olarak görülmemeli, aksine görüşlerini oluştururken içinde bulunduğu duruma uygun akli çözümler ortaya koyma çabasının hakkı verilmelidir.

Yazarın esef duyarak belirttiği bir husus da şudur: Özellikle Eş'arî kelamının gerek metodoloji, gerekse itikâdî görüşler noktasında şekillenmesinde ciddi tesirleri olan ve hem İmam Eş'arî'nin hem de Eş'ariyye'nin meşruiyet sıkıntısı çekmeden, açılmış bir yolda ilerlemesini temin eden İbn Küllâb, Eş'arî ulema tarafından önemsenmemiş ve hak ettiği teveccüh kendisine gösterilmemiştir. Yazar, bunu bir vefasızlık olarak niteler. Yaptığı tespitlere göre, Eş'arî ulema, yazmış oldukları mezhepler tarihi eserlerinde onun adından asgari ölçülerde bahsederken, diğer taraftan onun kendisinden sonra devam eden bir mezhebinin bulunmadığı kanaatini teyit edecek tarzda "Küllâbiyye" adını zikretmemekte adeta ısrar etmektedirler. Şehristânî'den sonra İbn Küllâb'ın adını zikreden Eş'arî ulemaya rastlamak bile mümkün görünmemektedir. Eş'arîlerin dışındaki bazı ulemâ onun hakkında hiç olmazsa mezhebi hususunda bahis açarken, artık Eş'ariyye'nin kemikleşmesi, selefin, zamanında Mu'tezile'ye yönelik muhalefetini ona da göstermiş oluşunun hafızalarda yer edişi ve biraz da kendileri dışındakileri zikirde cimri davranışları sebebiyle İbn Küllâb ve mezhebi zikredilmez olmuştur. Taftazânî gibi eserleri uzun bir zaman diliminde ve geniş bir coğrafyada çokça okunan ve ders kitabı olarak rağbet gören müelliflerin İbn Küllâb ve Küllâbiyye'den hiç bahsetmemeleri, sonraki nesillerin İbn Küllâb ve Küllâbiyye'den habersiz kalmalarına sebep olmuştur.

Yazar, çalışmanın eksiksiz olduğu iddiasında bulunmadığını belirtirken, yöntem olarak mümkün olduğunca kaynak eserlere müracaat ettiğini söyler. İbn Küllâb'ın eserlerinden pasajlar içeren ve nakleden herhangi bir eser olmadığı için

müellif, mümkün olduğu kadar karşılaştırmalı bir metot takip etmiş ve görüşleri farklı eserlerden teyit etmeye çalışmıştır. Münferit rivayetler ise sadece nakleden kaynak sıhhati açısından değerlendirildikten sonra aktarılmıştır. Yazar, eser boyunca İbn Küllâb'a dair bulduğu bilgi ve tespitlerin yalnızca nakledicisi durumunda kalmayıp, bunları tenkit süzgecinden geçirerek çeşitli değerlendirmelerde bulunur. Bu husus, çalışmanın özgünlüğü açısından önemlidir. Genel olarak İbn Küllâb'a karşı olumlu bir bakışa sahip olan yazar, zaman zaman, onun hakkında olumsuz imajlar çizen müelliflere karşı savunmaya geçer. Ancak bunu sağlam temeller üzerine oturtarak yapmaya çalışır. Ayrıca yazar, üslup olarak anlaşılır ve akıcı bir dil kullanmış, kelime seçiminde titiz davranmıştır.

Hülâsa, İbn Küllâb ve Küllâbiye üzerine yapılmış olan bu çalışma, gerek Türkiye'de konu hakkındaki ilk kitap çalışması olması ve gerekse tüm zorluklarına rağmen konuya dair önemli tespit ve değerlendirmeleri içermesi yönüyle, Ehl-i Sünnet kelâmı, özellikle de oluşum süreci ile Eş'arilik üzerinde araştırma yapanlar için başvurulması gerekli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

St. Thomas Aquinas

Muhammet Tarakçı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, 275 s.

Zeynep KORKMAZ*

Ortaçağ Hıristiyan felsefesinin en etkin isimlerinden biri olan Thomas Aquinas üzerine ülkemizde birçok çalışma yapılmıştır ve halen de yapılmaya devam edilmektedir. Bu yeni çalışmalardan biri de Muhammet Tarakçı'nın aşağıda tanıtımını sunacağımız *St. Thomas Aquinas* adlı eseridir. Yazar, kendisini bir filozof değil de daha çok bir teolog olarak gören Thomas Aquinas ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda çoğunlukla düşünürün felsefi yönüne ağırlık verildiğine dikkat çekiyor ve bu nedenle kendi eserinde ağırlıklı olarak onun teolojik görüşlerine yer vereceğini belirtiyor. Bunu da düşünürün *Summa Contra Gentiles* ve *Summa Theologia* adlı iki eserini kaynaklığında gerçekleştireceğini ifade ediyor. Kitap önsöz, dokuz bölüm, sonuç, bibliyografya ve kısa bir kronoloji ile Thomas Aquinas'ın eserlerinin sıralandığı iki ek bölümden oluşuyor.

Eserde, Hıristiyan dünyasında görüş ve düşünceleriyle geniş kitleleri etkilemiş olan Thomas Aquinas hakkında Türkiye'de yapılmış çalışmaların verildiği kısa önsözün ardından düşünürün "hayatı ve etkisi" hakkındaki bilgilerin sunul-

duğu birinci bölüme geçilmektedir. Yazar bu bölümde, aristokrat bir aileden gelen Aquinas'ın düşünce yapısının oluşumunda rol oynayan etkenlerden bahseder. Düşünürün, gençlik dönemlerinde, Müslümanlar aracılığıyla Batı dünyasının tanıdığı Aristoteles'in eserleriyle karşılaşmış olduğu ve onun felsefesinden oldukça etkilendiği; ayrıca İslam filozoflarından İbn Rüşd'ün görüşlerinin ve o dönemlerde katılmış olduğu Dominiken Tarikatı'nın da, düşüncelerinin oluşumunda yine etkin oldukları belirtilmektedir.

İkinci bölümde "Tanrı" başlığı altında Aquinas'ın, Tanrının varlığının ispatı, sıfatları ve bilgisi hakkındaki düşünceleri yer almaktadır. Bu bölümde düşünürün, Tanrı'nın var olup olmadığını tartışmadığı, zaten Tanrı'nın varlığını en baştan kabul ettiği göze çarpar. O, sadece bu hakikati, aklın delilleriyle de ispatlamanın peşindedir. Düşünür, Tanrı'nın varlığının ispatı konusunda ontolojik delili yetersiz bulur ve görünen âlemden hareketle, bu âlemin gerisindeki değişmeyen aslı bulmak, demek olan kozmolojik delili tercih eder. Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için "beş yol" gösteren Aquinas'ın, bu deliller konusunda İslam filozoflarından etkilenmiş olduğunu belirten yazar, düşünürün onlara hiçbir atıfta bulunmadan kendisininmiş gibi sunmasının da, Batı dünyasında yanlış telakkilerin oluşmasına neden olduğuna dikkat çeker.

İnsan aklının yetilerinin sınırlı olduğunu ve bu yüzden Tanrı'nın özünü tam olarak bilemeyeceğini söyleyen Thomas Aquinas, Tanrı hakkında ancak, tenzihi sıfatlarla O'nun ne olmadığını ve teşbihi sıfatlarla da ne olabileceğinin bilgisini edinebileceğimizi belirtir. İnsanın bilgisinden Tanrı'nın bilgisi konusuna geçiş yapan yazar, öncelikle Tanrı'nın tikellerin bilgisini bilemeyeceğini savunan Aristoteles ve İslam dünyasındaki takipçileri İbn Sina ile İbn Rüşd'ün görüşlerine yer verir; sonrasında Aquinas'ın konu hakkındaki görüşlerini delilleriyle ortaya koyar. Aquinas, Tanrı'nın bilgisinin, tikeller dâhil her şeyi kapsadığını düşünmektedir.

Yazar üçüncü bölümde, müellifin "yaratma" konusundaki düşüncelerini, felsefe dünyasında büyük yankı uyandıran, âlemin ve ruhun ezeliyeti tartışmaları üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır. İslam dünyasında birçok filozofun, "âlem ezeldir" deyip tekfir edildiği bir konuda Aquinas'ın, "âlem yoktan yaratılmıştır" diyerek, aklın yetersiz olduğunu düşündüğü yerde, dinin kabullerini esas aldığı görülmektedir. Ruh hakkında, onun bedenle birlikte yaratılmış olduğunu, bedenden ayrıldıktan sonra yaşamına devam edeceğini söyleyen düşünür, bu ebediliğin onun ezeli de olmasını gerektirmediğini savunur.

Dördüncü bölümde, Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında Aquinas'ın, kötülük problemi ve nihai mutluluk hakkındaki görüşlerini açıklamaya çalışan yazar,

* Sakarya Üniversitesi Sos yal Bilimler Enst. Yüksek Lisans öğrencisi

konunun akışını Tanrı'nın varlıkları yönetmesi, kader ve dua, günahlar ve cezaları gibi konu başlılarıyla sağlar. Aquinas'a göre, âlemin doğasında kötülük yoktur. Kötülükler, insanların algılamalarındaki bazı yanlıklar nedeniyle ortaya çıkan durumlardır ve hiçbir kötülük amaçlanmış değildir. Nihai mutluluk ise; ancak Tanrı'nın bilgisi ve O'nu görme sonucunda erişilecek bir gayedir. Bu nedenle Aquinas, nihai mutluluğa ahirette ulaşılacağını savunmaktadır. Bu noktada Hıristiyanlıktaki "seçilmişler" inancı ortaya konulur ve Tanrı'nın, ahirette kurtuluşa erecekleri ezelde belirlemiş olduğu inancı tartışılır. Düşünür, eleştirilere karşı Katolik inancının esaslarını savunur ve Tanrı'nın bu kişileri özgür iradesi ve hikmeti ile belirlediğini açıklar.

Beşinci bölümde, Hıristiyan dünyasının en çok tartışılan konularından biri olan "teslis" inancı üzerinde durulmaktadır. Aquinas, teslis gibi akılla anlaşılması imkânsız olan konularda insanların, vahyi bilgiye yönelmeleri gerektiğini söylemektedir. Ona göre, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlüsünden oluşan teslis, şahısları birbirinden farklı; ancak özleri bakımından bir Tanrı inancıdır. Bu üç şahsın üçü de aynı doğaya ve aynı güce sahiptirler. Konu, teslisteki Oğul'un Tanrı olarak kabul edilmesine karşı çıkanların iddiaları ve Aquinas'ın, onların eleştirilerine verdiği cevaplar şeklinde devam etmektedir.

Altıncı bölümü, Aquinas'ın insan aklını en çok zorlayan ilahiyat konularından biri olarak gördüğü "enkarnasyon" hakkındaki düşünceleri oluşturmaktadır. Bu enkarnasyon inancına göre, İsa Mesih hem gerçek bir insan hem de gerçek bir Tanrı'dır. Onun, ilahi ve beşeri olmak üzere iki doğası bulunmaktadır. Yazar bu bölümde, Hıristiyan dünyasında enkarnasyon hakkındaki farklı görüşleriyle ortaya çıkmış olan farklı düşünce akımları hakkında genel bir bilgilendirme yaptıktan sonra, konu hakkında yapılan eleştirileri verir. Burada, Aquinas'ın eleştirilere getirdiği açıklamaların, ne kadar zorlama cevaplar oldukları dikkat çekmektedir. Aquinas gibi büyük bir Hıristiyan teologu bile, konuyu açıklamakta zorlanmaktadır.

Yedinci bölümde, yine Hıristiyan düşüncesinin tartışılan konularından bir olan "sakramentler" hakkında, Aquinas'ın açıklamalarına yer verilmektedir. Hıristiyan inancındaki bazı manevi unsurların maddi işaretlerle sembolize edilmesinden ibaret olan sakramentlerin gerekliliğinin tartışılmasıyla başlanılan bölümde yazar, vaftiz, güçlendirme, evharistiya (ekmek-şarap ayini), günah itirafı, son yağlama, rahip takdisi ve nikâh'tan ibaret olan yedi sakrament hakkında düşünürün açıklamalarına yer vermektedir.

Yazar, sekizinci bölümde Aquinas'ın ölümden sonraki hayatla ilgili düşüncelerini "eskatoloji" başlığı altında sunmaktadır. Görüşleri geniş kitleleri etkilemiş

olan teolog Thomas Aquinas'a göre, ruhun öte dünyada nihai bir mutluluğa erişebilmesi için, bedenini yeniden dirilmesi ve ruhla birleşmesi gerekmektedir. Düşünürün belirttiğine göre ahirette insanları, cennet ve cehennem olmak üzere iki hayat beklemektedir. Bu iki hayat da ebedi olacaktır. Cennette, insanların yeme-içme gibi bedensel ihtiyaçları söz konusu değildir. Çünkü meleklerle paylaşılacak yüce zevklerin bulunduğu bir yerde, hayvani zevklerin peşinde koşmak saçma olacaktır. Cehennem ise, üç bölümden oluşmaktadır ve insanlar, günahlarına göre bu bölümlerden birinde bulunacaklardır.

Dokuzuncu bölümü ise yazar, Thomas Aquinas'ın felsefi görüşlerine ayırmıştır. Bölümde, 13. yy.da görüşleriyle büyük bir etki yaratan düşünürün felsefe, teoloji, insan, bilgi teorisi, hukuk anlayışı ve siyaset felsefesi hakkındaki düşüncelerine kısaca değinilmektedir.

Kısaca, Ortaçağ Batı düşüncesinin en önemli isimlerinden biri olan St. Thomas Aquinas'ın, hem felsefenin hem de dinin kapsamına giren konular hakkındaki görüşlerinin verildiği bu kitap, Ortaçağ felsefesi Hıristiyan düşüncesi ile İslam felsefesinin kesişme noktalarının belirlenmesi açısından oldukça önemli bir eserdir.